

УДК 39:334.712/714-032.5(477.43/44/72) «19/20»

Віталій Іванчишен*

**ПРОДУКЦІЯ ПОДІЛЬСЬКИХ МАЙСТРІВ-КАМЕНОТЕСІВ НА
ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТ. ТОРГОВЕЛЬНІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ТА
ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУВАННЯ**

У статті висвітлено місце каменотесного промислу в господарському укладі та системі життєзабезпечення мешканців Подільської і Херсонської губерній, а також простежено торгівельні взаємозв'язки мешканців цих земель на прикладі продажу виробів подільських майстрів-каменотесів у Херсонську губернію наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст.

Особлива увага приділена проблемі побутування каменотесного промислу як одного із важливих аспектів традиційної матеріальної культури українців.

***Ключові слова:** традиційна культура, каменотесний промисел, Подільська губернія, Херсонська губернія, торгівельні взаємозв'язки, каменотесні вироби.*

Історичні звернення до традиційної культури є одним із чільних чинників розбудови української незалежної держави. Матеріальна традиційна культура дає можливість прослідкувати стан та рівень життя українців, виявити місце традиційних занять мешканців у духовній культурі.

Науково-технічний прогрес прискорює «відмирання» традиційних ремесел та промислів, а тому необхідність їх дослідження є досить актуальним в сучасній етнології. Особливо це стосується вузько-регіональних промислів, що сформувались під дією географічних та кліматичних чинників регіону, і, як правило, одні з перших зникають з історичної пам'яті.

Одним із важливих аспектів системи ремесел і промислів мешканців Східного Поділля є каменотесний промисел, вивчення якого надає цілісності та повноти у відтворенні всього спектру традиційної матеріальної культури.

Найбільшого розмаху на Східному Поділлі промисел обробітку каменю набув впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. Особливо це стосується території Ямпільського та Брацлавського повітів (сучасні Ямпільський, частини Могилів-

---

* Аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М.Т. Рильського. Відділ «Український етнологічний центр».

Подільського, Томашпільського та Чернівецького районів Вінницької області), а також Новоушицького повіту (сучасні Новоушицький і Дунаєвецький райони Хмельницької області). На думку А. Задорожнюк питання кустарних промислів значно актуалізувалось після селянської реформи 1861 р., коли прибутки від ведення сільського господарства не покривали витрат по викупним платежам [7, с. 41-42].

Метою даної статті є дослідження та характеристика асортименту кам'яних виробів подільських каменотесів на території Подільської та Херсонської губерній наприкінці XIX – поч. XX ст.

Об'єктом дослідження є система ремесел та промислів мешканців Східного Поділля та Херсонщини.

Предмет дослідження – каменотесний промисел, що набув розвитку на території Східного Поділля.

Основна увага буде приділена характеристиці асортименту кам'яних виробів подільських майстрів-каменотесів, що використовувались мешканцями Херсонської губернії наприкінці XIX – поч. XX ст. Ще одним вектором дослідження буде з'ясування сутності та місця каменотесного промислу в господарському укладі та системі життєзабезпечення мешканців Подільської та Херсонської губерній.

Історіографія питання. Історіографічна база обраної тематики є досить вузькою. Перед Першою світовою війною на території Поділля за ініціативою місцевої адміністрації були проведені «кореспондентські» дослідження з метою виявлення основних ремесел та кустарних промислів подолян. В результаті були опубліковані праці Ю. Александровича, А. Прусевича та А. Карапута, які дають змогу відтворити реальну картину розвитку каменотесного промислу та ринків його збуту.

Так, Ю. Александрович у своїй розвідці «Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии» відзначає, що одним із найважливіших ринків збуту кам'яних виробів була територія Херсонської губернії, поряд із

Бессарабською та Волинською [1, с. 465-501]. А. Прусевич наводить перелік сіл Ямпільського повіту, продукція яких спеціально виготовлялась для вивозу на територію Херсонщини [15, с. 37-49]. А. Карапут, розглядаючи проблему створення ремісничих майстерень з метою підсилення ролі ремесел і промислів в економіці краю, вказує на те, що потрібно ще більше освоювати у торгівельному плані території сусідніх губерній, особливо Херсонської, де попит на вироби був стабільно високим [10, с. 25-43].

Заслуговують на увагу спеціальні етнографічні дослідження В. Бессараби і В. Ястребова, які присвячені вивченню традиційної матеріальної і духовної культури мешканців Херсонщини [2, с. 4-7; 20].

У праці К. Широцького, вміщено цінну з етнографічних позицій класифікацію кам'яних хрестів, що дає змогу здійснити порівняльний аналіз цих пам'яток у різних регіонах України [18, с. 140-165].

Частково розкривають проблему дослідження каменотесного промислу монографії П. Столпянського [16, с. 194-194, 256-269], Н. Григорієва [6, с. 26-29, 41] та «Русская книга промышленности...» [4, с. 1004, 1743]. На жаль, означені праці мають загально-описовий етнографічний характер, що не дозволяє створити завершену картинку існування та побутування промислу в межах господарського життя мешканців.

Із сучасних студій з проблеми каменотесного промислу заслуговує на увагу науковий доробок В. Малини. В своїй праці «Кам'яні хрести в Україні XVIII-XX ст.», котра є результатом його багаторічних досліджень, автор наводить риси схожості кам'яних хрестів Півдня України з регіонами Поділля та частково Буковини. Ще однією заслугою цієї книги є представлений у ній широкий ілюстративний ряд, що дозволяє аналізувати поширення каменотесного промислу в південних губерніях [11; 12, с. 13-15].

Багато уваги каменотесному промислу Західної України та інших регіонів приділяє у своїй монографії М. Моздир. Використовуючи значний за обсягом порівняльний матеріал, автор указує на локальне існування каменотесного

промислу в різних регіонах України. Незважаючи на те, що праця має яскраво виражений мистецтвознавче спрямування, вона слугує цінним джерелом для виявлення загальних особливостей та тенденцій побутування промислу обробітку каменю в різних регіонах України [13, с. 20-24,81-131, 145-169].

Джерельну базу дослідження становить зібраний автором польовий етнографічний матеріал, записаний зі спогадів реципієнтів та отриманий з етнографічних колекцій.

На жаль, в наші дні зберігся незначний масив архівних письмових джерел, що висвітлюють використання та переміщення кам'яних виробів між губерніями, що підсилює наукове значення польових матеріалів.

Каменотесний промисел був і залишається одним із традиційних допоміжних господарських занять подолян. Специфіка поширення промислу прямо пропорційно залежить від наявності природного каменю, властивості якого дозволяють ручний обробіток породи за допомогою набору найпростіших інструментів. На території Східного Поділля були поширені і оброблялись різні види порід каменю, серед яких: пісковик та вапняк, граніт та подекуди декар.

Значного розвитку каменотесний промисел набув протягом ХІХ – на поч. ХХ ст. Це пов'язано з тим, що саме у вказаний історичний період подолянами були запозичені іноземні технології обробітку каменю, що значно прискорило роботу та підвищило якість продукції. Ще одним фактором зростання попиту на кам'яні вироби стало приєднання Півдня України до Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст., що значно розширило ринок збуту.

Кам'яні вироби, що перевозили і продавали в Херсонській губернії, переважно виготовляли в селах – центрах поширення промислу Ямпільського повіту, а саме Бандишівка, Мервинці, Буша, Дзигів Брід, Русава та Стіна [15, с. 44-48; 16].

Асортимент виробів, які вивозили в Херсонську губернію був достатньо широким. Як правило, на ярмарках та ринках Херсонщини продавали ручні кам'яні жорна та жорнові камені для водяних млинів, кам'яні хрести та

пам'ятники, точила та комини (димарі). Найбільшою популярністю користувались найнеобхідніші вироби, а саме точила, які були потрібні селянам-господарям протягом всього календарного року.

Краєзнавець та історик Херсонщини С. Водотика у своїй праці вказує, що на території Херсонської губернії був присутній промисел видобування і обробки каменю, при цьому наголошуючи на наявності лиш двох центрів його побутування [3, с. 78]. Очевидно, місцеві каменотеси, через свою нечисленність, не могли забезпечити господарські потреби мешканців Херсонської губернії. Означений чинник забезпечив широкий ринок збуту для майстрів-каменотесів із сусідньої Подільської губернії.

Збереглися відомості про те, що каменотесні вироби були традиційними в асортименті товарів чумаків. Так, із свідчень Гикавчук Н.Є., жительки с. Буші (Ямпільський район, Вінницька область) ми дізналися про Василя Морозюка (1860-ті рр. – 1936), який сам майстром-каменотесом не був, а тільки возив і перепродавав кам'яні вироби в Південній Україні в обмін на сіль та рибу [8]. Варто зазначити, що транспортування кам'яних виробів було затратним, тому перевізники старались продати свій товар ближче до власної домівки (очевидно, що в Херсонській губернії). Якщо ж товар не вдалося продати, то подільські перевізники везли вироби із каменю аж до Криму. Вказані дані фактично підтверджують, що каменотесний промисел був елементом чумакування. С. Проскурова, досліджуючи чумацтво як явище, висловлює думку, що в XIX ст. одночасно з концентрацією торгового капіталу на місцях відбулася поступова трансформація чумаків із перевізників власного товару на перевізників чужого товару [14, с. 8-9]. Все це ми можемо прослідкувати на транспортуванні подільських кам'яних товарів. Цей висновок підтверджується на основі зібраного нами польового матеріалу.

Ю. Александрович у своїй розвідці вказує на наявність особливої групи людей, – «хрестовозів» – які у визначений календарний сезон за спекулятивними цінами перепродували кам'яні вироби [1, с. 497-499]. Це

дозволяє робити припущення, що Морозюк Василь, мешканець с. Буші на Поділлі, був одним із них.

Широкий вжиток кам'яних виробів пояснювався їх господарською необхідністю. Наприклад, кам'яні точила, на думку народного майстра Василя Заїченка (с. Нижній Ольчедаїв Могилів-Подільського району Вінницької області) були чи не найнеобхіднішими [9]. По-перше, точило потрібне протягом всього календарного року (для заточування коси, сокири і т.д.). По-друге, виготовлення точил можливе було тільки з пісковика, що значно звужувало і локалізувало цей процес у вищезазначених центрах промислу.

Кам'яні ручні жорна дозволяли перемелювати незначну частину збіжжя і не платити «мірчук» (частину продукції на користь мельника, яка, як правило, складала десяту частину від перемеленої продукції). Простота у використанні забезпечила жорнам широкий вжиток, адже молоти чи товкти вмів кожний із членів селянської родини. Кам'яні жорна із пісковика були практично «вічні» і потребували тільки додаткового «насічування» раз на 3-4 місяці, яке можна було виконати в домашніх умовах. Згідно досліджень В. Горленка і О. Боряк кам'яні ручні жорна використовувались і в духовній культурі, а саме для обмолоту зерна на ритуальне весільне печиво [5, с. 68-69].

Найбільш дорогим видом продукції були кам'яні хрести та пам'ятники. За даними Ю. Александровича, в середньому хрест коштував близько 9 руб., що було значною сумою в умовах Російської імперії кінця XIX – поч. XX ст. Так, наприклад, для встановлення пам'ятного чи придорожного хреста кошти збирались всією громадою. Перевезення хрестів було дуже затратним і довготривалим процесом. Із свідчень реципієнтів, можемо констатувати, що на одному возі могли перевозити не більше трьох хрестів (якщо розміри їх не перевищували 1,5 м). Місце між хрестами перестеляли соломною і матеріалами із деревини. У переважній більшості, на одному возі могли перевозити один-два хрести, а тривалість транспортування між Ямпільським повітом Подільської губернії і центральними повітами Херсонської губернії займало близько двох

тижнів. Продукцію продавали, зазвичай, восени, коли був зібраний урожай. На думку Ю. Александровича, в жовтні-листопаді селяни, як правило, і встановлювали надмогильні хрести та пам'ятники [1, с. 470-481].

Встановити надмогильний хрест чи пам'ятник могли собі дозволити тільки заможні селяни. Ми помітили яскраво виражену тенденцію: якщо на кам'яному хресті є напис, що відображає відомості про покійного (на деяких – присутній навіть, напис хто саме встановив), то хрест замовляли безпосередньо у майстра-каменотеса, який володів спеціальними навичками по гравіруванню літер та інших символів на камені. Якщо ж, встановлений хрест безіменний, то купувався він безпосередньо у «хрестовозів» чи інших людей, котрі займалися перепродажем.

Найбільш витонченою роботою каменотеса було виготовлення кам'яного димаря. Можна зустріти декілька назв цього виробу: «комин», «комінок», «коменок», «димар». Комин – це кам'яний виріб, що мав форму правильного прямокутника із складався із трьох частина: нижньої, яка встановлювалась в димохід; «пояска», що була розширеною і мала на меті закріпити виріб, не пропускаючи вологи до димоходу»; і третьої частини – «шапочки», яка виготовлялась залежно від уподобань майстра або ж замовника. Як правило, із чотирьох боків пробивались отвори для того, щоб при будь-якому напрямі вітру дим виходив із підвітряного боку.

Перевезенням і продажем кам'яних коминів займались досвідчені «скупники» і продавці. Деталі цього виробу дуже тонкі і декоровані, тому одним необережним рухом його можна було пошкодити. Вартість комину на подільських ринках коливалась від 1 до 4 руб. Відомостей щодо цін на ярмарках і ринках Херсонської губернії не виявлено, але очевидно, що вони були вищими за подільські.

Однією із найбільших проблем дослідження є анонімність майстрів-каменотесів, адже на жодному із кам'яних хрестів чи пам'ятників не виявлено будь-яких відомостей про них. Біографічні відомості про майстрів-каменотесів

зібрані в ході етнографічних експедицій не дають чіткого уявлення про техніко-технологічну сторону промислу.

Отже, наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. каменотесний промисел, на нашу думку, перебував на вершині свого розвитку, що можна підтвердити широкими торгівельними взаємозв'язками між сусідніми історико-етнографічними регіонами України. Кам'яним виробам, які були виготовленні переважно на території Східного Поділля, легко відшукувався ринок збуту на території не тільки Херсонської губернії, а й всієї Південної України.

Серед асортименту виробів, що продавались на ринках Херсонщини, найбільший попит мали кам'яні хрести та пам'ятники (надмогильні, придорожні, «фігури»), кам'яні жорна, точила та комини (димарі), які займали важливе місце в системі життєзабезпечення та господарського укладу мешканців Поділля і Херсонщини.

Варто відзначити, що на територію Херсонської губернії поступово переносились з Поділля сакральні народні практики у обрядово-звичаєвій сфері, пов'язані із кам'яними виробами, що безумовно сприяло утворенню не тільки внутрішнього ринку, а й єдиного соціокультурного ареалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии / Ю. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 465–501.

2. Бессараба И. Материалы для этнографии Херсонской губернии / И. Бессараба // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – Т. 44. – Петроград : Типография Императорской Академии наук, 1916. – 568 с.

3. Водотика С. Історія Херсонщини ХІІІ–ХІХ ст. / С. Водотика. – Херсон : Айлант, 2003. – 159 с.

4. Вся Россія. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи – СПб. : Изд. А. С. Суворина, 1895. – 2103 с.

5. Горленко В. Ремесла і промисли / В. Горленко, О. Боряк // Українська минувшина. Ілюстровано-етнографічний довідник / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна та ін. – К. : Либідь, 1996. – С. 55–70.

6. Григор'єв-Наш Д. Поділля. Географічно-історичний нарис. / Д Григор'єв-Наш. – Кам'янець-Подільський : Друкарня Подільського Губернського правління, 1918. – 94 с.

7. Задорожнюк А. Кустарні промисли в містах та містечках Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. / А. Задорожнюк // Київська старовина. – 2005. – № 4. – С.41–54.

8. Записав автор 12 серпня 2014 р. від Гикавчук Наталії Євгеніївни, 1964 р.н., жительки с. Буші Ямпільського району Вінницької області.

9. Записав автор від Заїченка Василя Григоровича, 1942 р.н., жителя с. Нижній Ольчедаїв, Могилів-Подільського району Вінницької області.

10. Карапут А. Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии / А. Карапут // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 10. – С. 25–43.

11. Малина В. Кам'яні хрести в Україні XVIII–XX ст. : Онтологія. Типологія. Символіка. Функція. / В. Малина. – Миколаїв : Артіль «Художній крам», 2009. – 864 с.

12. Малина В. Кам'яні хрести Півдня України / В. Малина // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 4. – С.13–15.

13. Моздир М. Українська народна меморіальна пластика / М. Моздир. – Львів : ТЗОВ «Видавнича фірма «Афіша», 2009. – 289 с.

14. Проскурова С. В. Чумацтво як українське соціокультурне явище : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. : спец. 09.00.12 – «Українознавство» / С. В. Проскурова. – Київ, 2001. – 20 с.

15. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии / А. Прусевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 13. – С. 37–49.

16. Столпянский П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом этнографическом и историческом отношениях / П. Столпянский. – СПб : Типография Гогенфельдена, 1866. – 792 с.

17. Чаговец Т. Из спостережень над народним каменярством кінця ХІХ – початку ХХ століть / Т. Чаговец // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=1361> – Заголовок з екрану

18. Широцький К. Надгробні хрести на Україні / К. Широцький // Невичерпні джерела пам'яті. – Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків. – Одеса : ОКФА, 1998. – С. 140–165.

19. Ющенко О. Народні промисли та ремесла Поділля : історико-етнографічні дослідження краю ХІХ–ХХ ст. / О. Ющенко // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 92–98.

20. Ястребов В. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии / В. Ястребов. – Одесса : Типография Штатного Одесского военного округа, 1894. – 202 с.

В статье рассматривается место каменотесного промысла в хозяйственном строе и системе жизнеобеспечения жителей Подольской и Херсонской губернии, а также прослежены торговые взаимосвязи жителей этих земель на примере продажи изделий подольских мастеров-каменотесов в Херсонскую губернию в конце ХІХ - начале ХХ в.

Особое внимание уделено проблеме быта каменотесного промысла как одного из важных аспектов традиционной материальной культуры украинцев.

Ключевые слова: традиционная культура, каменотесный промысел, Подольская губерния, Херсонская губерния, торговые взаимосвязи, каменные изделия.

The article is devoted to the consideration of insufficiently known problem of stonecutting as the component of Ukrainian traditional culture. The stonecutting has gained considerable development during the XIXth – early XXth centuries. It is connected with the fact that just in the mentioned historical period. Podolians have borrowed foreign technologies of stone processing that considerably accelerated the work and raised the production quality. The presence of local stonecutting on the territory of Odesa district of Kherson province is noted in the article. But the local craftsmen because of their fewness were not able to provide the economic and functional demands of the inhabitants.

By way of example of historical and ethnographic regions of Eastern Podillia and Southern Ukraine the trading interconnections of the both regions in the field of stonecutting production are elucidated and analyzed in the article. The wide usage of stonecutting goods is also explained with their household necessity. Among the assortment of the wares, selling at the markets of Kherson province, the stone crosses and monuments (over grave, roadside, figures), millstones, whetstones and chimneys (funnels), taking an important place in the life-support system and economic order of the inhabitants of Podillia and Kherson province, were of the greatest demand. The place of the stonecutting production in the trading operations of chumaky (Ukrainian oxcart drivers) in the late XIXth – early XXth centuries is also one of the important aspects of the problem.

Key words: *traditional culture, stonecutting, Podillia province, Kherson province, trading inter connections, stone goods.*